

THE PLACE OF THE SERBIAN PEOPLE IN THE WORK BYZANTISM AND SLAVISM BY KONSTANTIN LEONTIEV

Nikola Janković

Academy of Professional Studies Western Serbia, Serbia, nikola.yankovich@yandex.ru

Abstract: The aim of the research is to determine the place of the Serbian people in the work Byzantism and Slavism by Konstantin Leontiev. It is known that this capital work of the author influenced the political climate at the end of the nineteenth century in Russia. It confronts two basic ideas: Byzantism as the bearer of civilizational values and Slavism as the bearer of the national spirit. An overview of these two terms is provided with relevant comments from experts who have dealt with this field. Since the Serbian people are historically present in both mentioned circles, it is necessary to determine their exact place. Data were collected to the greatest extent from the work itself, but also from all available relevant published works on this topic. The general historical background of the work itself is the resolution of the Eastern Question (the collapse of the Turkish Empire) and the further fate of the peoples who are part of it, along with the role of Russia in the entire process. Comparisons were mainly made with already existing descriptions of other Slavic peoples and peoples in the area of former Byzantium, primarily Greeks and Turks. First of all, the situation in the cultural and political life of the Serbian people during the nineteenth century is analyzed with reference to the most important events of that time. Due attention was paid to the Russian-Bulgarian and Serbian-Bulgarian relations at the time: the possibilities of their further cooperation, the restoration of medieval states, but also the conflicts that inevitably arose as a result of the actions and influence of the great powers were considered. In addition, an exhaustive account of the Serbian people and their historical fate is given, where it can be seen that of all the Slavic peoples listed at the time, it was the most fragmented and divided, but at the same time the most ready and determined to stand up to the Turkish occupying power. There were also descriptions of the bad character traits of the Serbian people. On the one hand, there is self-sacrifice, readiness to fight for liberation and fearlessness, while on the other hand there are limited forces and the impossibility of fighting independently without Russian support. In addition, there is the eternal struggle for possible supremacy in the Balkans between the Serbs, Bulgarians and Greeks, as well as the desire of the Serbs to fit into modern European society according to Western patterns as quickly as possible. The author sees this as a distinctly bad trait. The general conclusion is that the Serbs in the mid-nineteenth century are a nation that is at a turning point between traditional and new European culture and that its further political and cultural development will most likely lead to the creation of a new Balkan federation in which there will be few Orthodox and Byzantine elements, or in general factors that could lead to disagreements among the peoples involved.

Keywords: Serbs, Eastern question, Byzantism, Slavism.

МЕСТО СРПСКОГ НАРОДА У ДЕЛУ ВИЗАНТИЗАМ И СЛОВЕНСТВО КОНСТАНТИНА ЛЕОНТЈЕВА

Никола Јанковић

Академија струковних студија Западна Србија, Србија, nikola.yankovich@yandex.ru

Резиме: Циљ истраживања је одређивање места српског народа у делу Византизам и словенство Константина Леонтјева. Познато је да је ово капитално дело аутора утицало на политичку климу крајем деветнаестог века у Русији. У њему се сучељавају две основне идеје: византизма као носиоца цивилизацијских вредности и словенства као носиоца народног духа. Дат је приказ ових двају појмова уз релевантне коментаре стручњака који су се бавили овом облашћу. Будући да је српски народ историјски гледано присутан у оба наведена круга, потребно је одредити његово тачно место. Подаци су прикупљени у највећој мери из самог дела, али и из свих расположивих релевантних објављених радова на ову тему. Општа историјска позадина самог дела је решавање Источног питања (распад Турске империје) и даља судбина народа који се налазе у њеном саставу уз улогу Русије у читавом том процесу. Углавном су вршена поређења са већ постојећим описима других словенских народа и народа на подручју некадашње Византије, пре свега Грка и Турака. Анализира се пре свега стање у културном и политичком животу српског народа током деветнаестог века уз осврт на најважнија тадашња дешавања. Дужна пажња је посвећена и тадашњим руско-бугарским и српско-бугарским односима: размотрене су могућности њихове даље сарадње, обнове средњовековних држава, али и сукоба који су неминовно избијали као резултат деловања и утицаја великих

сила. Поред тога, дат је и исцрпан приказ српског народа и његове историјске судбине, где се види да је од свих тада побројаних словенских народа он најрасцепканији и најразједињенији, али уједно и најспремнији и најодлучнији да се супростави турској окупационој власти. Нису изостали ни описи лоших карактерних црта српског народа. Са једне стране, ту су пожртвованост, спремност на борбу за ослобођење и неустрашивост, док су са друге стране ту ограничене снаге и немогућност за самосталну борбу без руске подршке. Поред тога, ту је и вечита борба за могућу превласт на Балкану између Срба, Бугара и Грка, као и жеља Срба да се што брже уклопе у савремено европско друштво према западним обрасцима. Аутор ово види као изразито лошу црту. Општи закључак је да су Срби средином деветнаестог века народ који је на прекретници између традиционалне и нове европске културе и да ће његов даљи политички и културни развој највероватније довести до стварања нове балканске федерације у којој ће бити мало православних и византијских елемената, или уопште чинилаца који би могли да доведу до несугласица међу обухваћеним народима.

Кључне речи: Срби, Источно питање, византизам, словенство.

1. УВОД

Византијска империја је за источне Словене пре свега била извор културних позајмица. (Касимов & Жаринов, 2019) На темељу њених тековина Константин Леонтјев успева да осмисли и проповеда свој византизам, који се пре свега ослања на вредности оличене у православној побожности, монархијском државном уређењу и сталешкој друштвеној хијерархији. За разлику од византизма, који му је био ближи и у ком је видео велики културни значај (Мамедов, Донских, & Котусов, 2021, с.73), термин словенство по мишљењу Константина Николајевича, ништа не доноси на културном плану. Словенство се може посматрати или као искључиво племенска појава или као недовршен и недоречен културни образац који тек треба да се прикаже у пуном сјају. Веза између словенства и византизма је најлакше уочљива у ставу да је за постојање Словена неопходна јака Русија која црпи своју снагу из византизма. (Шульгина, 2015) Треба нагласити да је управо ауторов дипломатски рад током десет година на конзулским дужностима на Криту, у Константинопољу и у другим источним градовима допринео томе да је он за то време имао могућност да проучи и разуме културне и историјске традиције словенских народа које својим кореном залазе у византијску цивилизацију. (Подвойский, 2021, с.58) Оцене филозофије Леонтјева су биле неједнозначне и за време живота и после смрти аутора. Присталице су га поистовећивале са словенофилима и Данилевским, иако се сам филозоф проприлично скептично постављао према њиховим учењима. (Беляев & Скрипкин, 2017, с.30) Многи истраживачи и даље Леонтјева сматрају касним словенофилом. Циљ овог рада је утврђивање места српског народа унутар координатног система византизма и словенства који је задао сам Леонтјев. Потребно је на основу дела проценити његово место међу суседним балканским народима, пре свега онима који деле заједничко византијско наслеђе, као и међу словенским народима и државама у целини.

2. ГРАЂА И ПОСТУПАК

За основу рада је узето проучавање најважнијег Леонтјевљевог дела „Византизам и словенство”. (види Леонтјев, 1876) Пишчеви наводи о Србима се могу пронаћи у целом делу, али су највише заступљени у поглављима „Шта је то словенство? (наставак)” и „Наставак о Словенима”. У овим поглављима се детаљно описују историјске судбине и савремено стање појединачних словенских народа, међу којима је српском народу додељено значајно место. Поред тога, рад се ослања и на научне чланке из области филозофије, историје, културе, елитологије и савремена проучавања Леонтјевљевог дела и заоставштине.

3. ИСХОД

Прва велика разлика коју је Леонтјев уочио између Руса и Срба, или тачније речено, између Руса и готово свих европских народа јесте у осећању породице. Разлог за то види у томе што је историјски гледано руска држава била далеко јаче развијена него племство и породица и што је осећај привржености монархији успео да потисне и надјача љубав према породици. Фамилијарност је, према његовом мишљењу, најјаче изражена код германских народа, првенствено код Енглезана и Немаца, али је заступљена и код Малоруса, Грка, Бугара, Срба, па чак и провинцијалних Француза и Турака. Овим запажањем је писац јасно показао да су Срби у друштвеном и историјском смислу ближи другим европским народима, као и бившим становницима Византије са којима деле судбину народа који је изгубио своју државност, али је успео да очува своје јединство чувајући наследне вредности до којих завојевач није могао да допре, нити да на њих утиче.

На ово се надовезује и цивилизацијска разлика према којој су Турци радије проналазили ослонац у Русији него у другим европским земљама. То се тиче пре свега друштвеног и државног уређења. Будући да су и

Турци до краја деветнаестог века наступали као империја са једном преовладавајућом и водећом вером (исламом), њима није тешко да схвате како изнутра функционише руско друштво са православним царем на челу. Послушност и покорност руског народа код Турака може да изазове само дивљење. Међутим, то се не може рећи и за њихове тадашње европске поданике, у првом реду Грке, Србе и Бугаре. Будући да су три наведена народа имала своју државност пре доласка Турака, буђење њихове свести и жеља за ослобођењем се не могу посматрати као нешто пожељно и достојно дивљења. Русија је за Турке држава према којој се могу односити довољно трпељиво, узимајући у обзир и чињеницу да у њој живи велики број муслимана, док би поновно стварање било какве државности на простору бивше Византије и ослобођење потлачених народа било протумачено искључиво као претња по Турску.

Највећи проблем који је Леонтјев видео у словенству јесте да су његове границе у историјском, културном и политичком смислу нејасне и неодређене. Он није порицао постојање словенства, већ је сматрао да је недовољно изражено и да се у строжем смислу његово јединство и препознатљивост не може пратити даље од раног средњег века и постојања различитих словенских кнежевина. Словенство је, дакле, као осећај заједништва и идентитета остало везано искључиво за доба племенског успона Словена. Да је словенство илити славизам нешто потпуно неутемељено са тачке гледишта даљег развоја држава у средњем веку, Леонтјев показује на примеру средњовековне српске и бугарске државе. Словенске државе на Балкану су веома рано припојене византијским културним и цивилизацијским круговима и стога нису успеле да оставе никакав јасан и карактеристичан словенски траг. Самим тим, оне нису биле отпорне на опасности са којима се суочавала Византија, тако да је пад Византије уједно значио и њихов пад. Њихова државност, са тачке гледишта руског мислиоца, није успела до краја да сазри и да се избори за своје место, а право је питање и да ли би без утицаја Византије уопште могло да дође до њиховог успона. Византија је, дакле, са једне стране у почетку играла улогу непријатеља младих словенских кнежевина, да би касније успела у потпуности да их утопи у своје културне и државотворне обрасце чиме су се оне постепено удаљавале од првобитног племенског словенства. И поред свега тога, Леонтјев види једну јасну разлику између Срба и Бугара. Наиме, по његовом мишљењу Бугари су најзаосталији и најмлађи словенски народ, па су стога и најопаснији по Русију и њене интересе на Балкану. Код њих борба између византизма и словенства никада није ни завршена, док са друге стране постоји и једна јасна струја која зближава Бугаре са Турцима: они се никада нису бунили против турског султана, а постоји и партија која сања о султану као бугарском цару у оквирима бугарско-турског дуализма, што је код Срба готово незамисливо и неопростиво. Управо зато Бугари могу наступити као борци против словенства и то пре свега против руске државе.

Једино је Русија, како Леонтјев каже, била самоодржива и способна да поднесе терете даљих борби, па би сви покрети и устанци малобројнијих народа били бесмислени ако не би било ње. Овде се посебно негативно истичу учени људи и представници либералног поретка и напретка у малограђанском смислу, међу које убраја и српску омладину. Штавише, да би Словени уопште могли да постоје, неопходно је постојање Русије, и то оне Русије која своју моћ црпи из византизма. Тиме су противници византизма, свесни или несвесни, изједначени са непријатељима читавог словенства.

За нас је значајно да су од свих словенских народа најраздробљенији и најразједињенији у сваком смислу били Срби. Пре свега, живели су у четири различите државе: у независној кнежевини (мисли се на Кнежевину Србију), Црној Гори, турским поседима (Босна, Херцеговина и Стара Србија) и аустријским поседима (Словинци, Хрвати, Далматинци и др.). Нарочито је занимљиво то што се већ у државној расподели види да Леонтјев Хрвате и Далматинце убраја у припаднике српског народа. То се потврђује и поделом по вероисповести где пише да се Срби деле на православне, католике и муслимане. Православни Срби имају две династије (у Београду и на Цетињу), а раздвојени су и географски Дунавом и високим планинама: на северозападу су аустријски, а на југоистоку турски Срби. Ни сами аустријски Срби немају ни административно, ни политичко, ни културно јединство. Хрвати су политички повезани са Мађарима, Словинци и Далматинци са Немцима, док су последњи и под културним утицајем Италије. Засебну целину у оквиру аустријских Срба чине граничари, односно Крајишници, који по мишљењу Леонтјева имају доста заједничког са руским козацима. Наводи и да су њихове заједнице посебне и да се називају српским задругама. Таквим одликама Крајишника допринела је и сама аустријска власт којој је постојање ратничког народа на њеним јужним границама и те како одговарало. Будући да су Срби овако подељени, они не само да нису могли створити ништа ново изразито словенско, већ су слабо чували и оно што су наследили из средњег века. Као пример утицаја европских образаца у политици и култури наводи се увођење дводомне скупштине у Кнежевину Србији (уместо дотадашње старе) и чињеница да су многи Срби по градовима оставили и своје народне ношње и облаче се као и остали Европљани. Овакав поглед на српски народ писац даље уклапа у општесловенску судбину не одричући притом постојање и бројност Словенства, већ

искључиво сматрајући да славизма као засебне мисли и идеологије нема, будући да је раздробљен и притиснут са свих страна.

Што се тиче опште политичке климе која влада у српском народу, наглашено је да су Срби сви одреда демократе, па стога писац не види могућност да би они могли обновити било какву монархију у ужем смислу те речи. Штавише, српска епска патријархалност при првом додиру са савременим тековинама европске културе прелази у најобичнију буржоаску утилитарност. Даље, не постоји ни засебан племићки staleж који би своје припаднике васпитавао и уздизао према одређеним правилима: српско друштво је до те мере демократизовано да дојучерашњи чиновник или војник већ сутра може постати слободан грађанин, члан опозиције или чак предводник побуне. Јасно је да при оваквим условима никакве стварне подлоге за неограничену монархију нема, што писац више пута у делу и наглашава. Срби нису могли да истрпе ни самовлашће свог ослободиоца, кнеза Милоша, већ су одмах затражили да се уведе устав који би ограничио његова права. Даља историја српског народа показала је да су револуције које су свргавале једну династију и доводиле на власт другу биле изразито чиновничке и да је то била борба бирократских партија за превласт. Овде је приметан пишчев став о непостојању (Прокуденкова, О. В., & Аль, Х. М., 2015) позитивног утицаја европске културе (пре свега на Русију) и непогодности западноевропских вредности и друштвених образаца на њеном тлу.

Како услова за стварање монархије нема, аутор прелази на процењивање могућности за стварање племићког staleжа, међутим и ту не види даље могућности за развој. Међу Србима нема ни трага никаквог племства, већ је оно искључиво пренесено на личну раван, тј. свако држи до свог достојанства и свако себе сматра племићем и то поносно истиче. Оваква лична осећања нису ишчилела ни међу муслиманима који су искористили околности које су натерале Турску да уведе равноправност, па су се тако многи од њих нашли у унутрашњем расцепу услед противречности утицаја свог словенског порекла и муслиманства на њихову савест и интересе. На стратешком плану је изузетно значајно и постојање црногорске кнежевине која би могла бити добар предводица или посредник у случају рата са Аустријом или Турском, али је њен политички и државни значај, нажалост, изузетно мали, тако да о неким крупнијим утицајима на ток дешавања не може бити ни речи. И у Црној Гори је кнежевска власт ограничена и сами Црногорци су навикли на демократско самоуправљање, па ни овде, у орловом гнезду српске патријархалности, нису стране оне црте које је Леонтјев већ приметио код аустријских Срба: ратоборни брђани врло лако постају утилитарна буржоазија, тј. јунак постаје самоуверени грађанин и демагог. Од свих погледа на политичко уређење српског народа која је писац предочио, можда је и најзанимљивија опаска да орловско гнездо Црне Горе може постати некакав словенски Граубинден или Цирих, алудирајући на самоуправне кантоне у оквиру Швајцарске конфедерације. Овим је изражено крајње неповерење према ма каквим облицима чврсте и дуготрајне монархије.

Према политичком и културном стању Леонтјев Србе даље сврстава у јужне, југозападне или у западне Словене. За њих је карактеристично да немају изграђену национално привилеговану класу становништва и да немају ни аристократска предања, ни сталешко васпитање. Што је најчудније, ово је највише изражено управо код турских Срба (и других хришћанских народа у саставу Турске). Њихова борба за слободу и једнакост коју су морали да водое током читавог вишевековног постојања у саставу турске државе није успела да створи свест о монархији и самодржављу као у Русији, већ су ови народи и по ослобођењу са истим жаром наставили да делују на сличан начин и у оквирима новоослобођених држава. Овакви идеали су окарактерисани као амерички или француски, али никако византијски или британски, чиме је Леонтјев успео да процени куда ће се даље кретати развој српске политичке мисли и где ће каснија независна Србија покушавати да пронађе савезнике.

Народ је даље подељен и историјским и војним предањем. Када се говори о односима са другим народима, истакнуто је да је сва српска мржња усредсређена на Турке и Немце. То само даље говори о чињеници да православни Срби имају дубоку свест о својој некадашњој државности и да из ње црпу жељу за ослобођењем. У том кључу се мржња према Турцима и Немцима мора поистоветити са нетрпељивошћу према завојевачу. Поред тога, постојали су и савремени разлози за оваква осећања, будући да је српски народ у овим државама био и остао потлачен, без икакве наде на повољан развој догађаја. Наводи се и да Срби против Грка немају готово ништа. Клица раздора унутар српског народа се види и у различитом односу православних и католичких (Хрвати, Далматинци и др.) Срба према Немцима: док су првима Немци (и то аустријски) најљући непријатељи, други су већ навикли да ратују под њиховим знамењима и за њихову државу. Са савремене тачке гледишта је више него јасно да је ова културолошка чињеница касније послужила за даље цепање српског народа, па и за стварање засебне хрватске нације делимично и од Срба католика.

Посебан осврт дат је и на старосрбијанско питање. Већ уоквирену лошу слику о бугарском народу писац употпуњује подацима о њиховим племенским интересима. Тако каже да Бугари користе своје свештенство и учитеље како би побугарили стару Србију (наводи је као турску провинцију која се простире јужно од Кнежевине, али не одређује њене границе). Главни савезник Бугарске у овом случају јесте сама турска власт, са којом се они труде да имају што мање проблема. Наравно, овакав развој догађаја и брзо сазревање бугарске нације се нимало не свиђају Србима, јер се њено ширење одвија углавном на рачун српског националног простора. У овом случају ни Грци не могу бити од помоћи Србима, јер и међу њима постоји струја којој иде на руку очување Турске, па чак и уједињење са босфорским Турцима ради заједничке борбе против панславизма. Овим писац јасно показује да су једини искрени и недвосмислени борци против Турске Срби, које једино недовољна војна сила спречава да не започну свеопшти рат против Турске.

На ово су се надовезале и мисли о Србији као Пијемонту јужнословенских народа. Наиме, довољне су само одређене повољне околности, па да Србија успе да под собом уједини јужне Словене. Поред очигледне турске силе и многобројности, као препрека овом подухвату наводи се и бугарска нација која држи доње токове Дунава, а налази се и у близини самог Босфора, па у овоме треба тражити даље узроке неповерљивости између Срба и Бугара. Овакви ставови се оправдавају основном мишљу Леонтјева за кога је првостепени геополитички циљ Источног питања заузимање Цариграда и мореуза. (Леонтјев, 1885, према Григорова, 2019, с.261)

Као последња, али не и најмање важна ствар која може довести до даљег раздора, наводи се и чињеница да би при свеопштем српском уједињењу можда дошло до сукоба око власти између владарских кућа Петровића-Његоша и Обреновића и да је право питање коју би од ове две династије прекодунавски Срби принели као жртву. Овим је Леонтјев готово предвидео даљи развој односа између србијанске и црногорске кнежевине (касније и краљевина) и показао да чак и нерешена династичка питања могу довести до даљег распада нације, па и стварања нових нација (у случају Црногораца).

На основу свега исказаног, Леонтјев је југословенско уједињење видео искључиво на темељу нечега што је потпуно неутрално, изван православља, византизма, србизма, католицизма и крајњих бугарских надања. То је нешто крајње демократско, индиферентно, одрично, уставно, али по јакобинском (не британском) обрасцу, чак и ако је то федеративна република. Јасно је да је овим Леонтјев предвидео да ће се појавити Југославија, и то више од пола века пре њеног формалног настанка.

4. РАСПРАВА И ЗАКЉУЧАК

Што се тиче византизма, за Србе се може рећи да су довољно рано усвојили византијске државотворне образце, али нису успели до краја да их очувају, поготово не за време турског ропства. Поред тога, за све време постојања српске средњовековне државе, Срби нису успели да створе ништа посебно словенско. Српски народ се, за разлику од Руса, види и као фамилијаран народ чије су породичне традиције успеле да очувају народ чак и под туђинском влашћу. Највећи проблеми у којима се налази јесу неуједињеност, политичка и државна расцепканост, као и припадност трима различитим верама. Управо то је највећа сметња даљем слободном развоју српског народа и друштва. Као неизоставну врлину Срба Леонтјев види могућност да Срби буду вернији савезник Руске царевине, јер су приказани као недвосмислени борци против турске власти, будући да код Грка и Бугара могу преовладати и интереси који их зближавају са Турском. Поред Турака, Срби највеће непријатеље виде у Немцима, док их даље решавање Источног питања води у неизбежан сукоб и са Бугарима. Неповерење које Русија може имати према Србима тиче се чињенице да су Срби превише отворени према западним утицајима на пољу демократизације друштва, што стоји у оштрој супротности са вредностима које заступа аутор. На крају се даје и виђење могућег засебног развоја црногорске кнежевине услед немогућност да се одабере која ће династија однети превагу у општесрпском уједињењу, што се у другој половини двадесетог и почетком двадесет првог века делимично и обистинило. То би био крајњи домет даљег растакања и разједињавања српског народа. Последње виђење се тиче уједињења јужних Словена унутар једне државе која неће у себи имати ниједну од идеологија које би могле довести до настанка даљих сукоба, чиме је писац у основним цртама описао развој и карактер будуће југословенске државе. Пишчев делимични негативни однос према новопробуђеној српској нацији, неповерење према балканским народима и неверовање у демократске установе и права за која се српски народ у том тренутку борио треба тражити у основним начелима и поставкама византизма којим се руководио, као и у његовом (Донских, 2011, с.98) неверовању ни у будућност Русије, ни у њен народ.

ЛИТЕРАТУРА

Беляев, Д. А., & Скрипкин, И. Н. (2017). Византизм К. Н. Леонтјева как концепция русской культурно-цивилизационной идентичности. Манускрипт, (3-1 (77)), 28-31.

- Григорова, Д. (2019). Константин Леонтьев о Болгарском вопросе на Балканах. Славяне и Россия, (1), 258-270. doi: 10.31168/2618-8570.2019.10
- Донских, К. Ю. (2011). Идея византизма и ее значение в творчестве К. Н. Леонтьева. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия, (4), 97-102.
- Касимов, Р. Х., & Жаринов, С. А. (2019). Цивилизационные интенции: византизм. Общество: философия, история, культура, (1 (57)), 133-137.
- Леонтьев, К. Н. (1885). Дополнение к двум статьям о панславизме (1884 года). Москва, Россия: Восток, Россия и славянство. Т. I. М. с. 76
- Леонтьевъ, К. Н. (1876). Византизмъ и славянство. Въ Университетской типографіи, Москва
- Мамедов, А. А. О., Донских, К.Ю., & Котусов, Д.В. (2021). СУДЬБА РОССИИ В ТВОРЧЕСТВЕ «РАННИХ» СЛАВЯНОФИЛОВ И К. ЛЕОНТЬЕВА. Социально-гуманитарные знания, (4), 66-74.
- Подвойский, Л. Я. (2021). «ПОСЛЕДНИЙ ВИЗАНТИЕЦ»: К.Н. ЛЕОНТЬЕВ О ВИЗАНТИЙСКИХ КОРНЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. Вопросы элитологии, 2 (3), 56-87.
- Прокуденкова, О. В., & Аль, Х. М. (2015). Теоретическое наследие К. Н. Леонтьева в контексте культурфилософских идей конца XIX начала XX века. Вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры, (2 (23)), 129-132.
- Шульгина, Л. А. (2015). Диалектика развития у К. Н. Леонтьева. Вестник Томского государственного университета, (400), 108-111.